ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЩОДО ПОВОДЖЕННЯ З ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ В ОСОБЛИВИЙ ПЕРІОД

ШЕРШЕНЬ Вікторія - студентка Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»

КАНЦІР Володимир - доктор юридичних наук, професор кафедри міжнародного та кримінального права Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка», професор

ORCID ID: 0000-0002-3689-4697
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.2.20

У сучасних збройних конфліктах, зокрема, в умовах російсько-української війни, правовий статус військовополонених є надзвичайно важливим аспектом міжнародного гуманітарного права та національного законодавства. Відповідно до Женевських конвенцій, країни, що перебувають у конфлікті, зобов'язані забезпечувати належне поводження з військовополоненими, гарантуючи їм основні права та свободи. Однак на практиці, застосування цих норм часто «зіштовхується» з труднощами, зокрема, через ігнорування міжнародних норм, звичаїв з боку агресора та проблеми правозастосування в національних судах.

Зроблено спробу проаналізувати кримінальний процесуальний статус військовополонених у контексті сучасної війни, зокрема, в умовах війни між РФ та Україною.

Особлива увага приділяється правовим аспектам, що регулюють утримання полонених, їхнє право на захист, а також можливість оскарження неправомірних дій. Дослідження зосереджується на важливості дотримання міжнародних стандартів, що мають забезпечити справедливий розгляд справ військовополонених у кримінальних процесах, а також на проблемах, що виникають через порушення прав людини та воєнні злочини, пов'язані з агресією РФ.

Ключові слова: військовополонені, міжнародне гуманітарне право, Женевські конвенції, кримінальний процесуальний статус, збройний конфлікт, воєнні злочини.

Постановка проблеми

Сучасні збройні конфлікти, зокрема, російсько-українська війна, актуалізували низку правових питань, пов'язаних із статусом військовополонених. Згідно з нормами міжнародного гуманітарного права, військовополонені мають особливий правовий статус, який зобов'язує держави-учасниці конфлікту забезпечувати їхні права та дотримуватись стандартів поводження, передбачених Женевськими конвенціями. Однак, у реаліях сучасної війни часто спостерігаються випадки порушень цих норм, що проявляються у неналежному утриманні військовополонених, відсутності доступу до юридичної допомоги, випадках катувань, ігноруванні права на справедливий суд та інших фундаментальних порушеннях.

Стан дослідження

Питання, пов'язані зі статусом військовополонених, які притягаються до кримінальної відповідальності, прийняття процесуальних рішень щодо осіб, які підлягають обміну, розглядалися у роботах, зокрема: І. Басистої, Є. Крапивіна, О. Лазукової, Ю. Лісової, М. Пашковського, М. Рудька, Г. Тетерятник, А. Удовенка, також ці питання обговорювалися у виступах Ю. Бєлоусова, Д. Коваля, А. Павлюк та інших.

Проблематика кримінального процесуального статусу військовополонених досліджується як у межах міжнародного гуманітарного права, так і в контексті національного законодавства України. Увага дослід-

ників зосереджується на дотриманні норм Женевських конвенцій, особливостях регулювання статусу військовополонених у різних державах та забезпеченні прав військовослужбовців, які перебувають у полоні.

Практичні аспекти захисту військовополонених у кримінальних процесах, включаючи їх право на захист, розглядаються юристами-практиками та представниками правозахисних організацій, таких як Міжнародний комітет Червоного Хреста та Українська Гельсінська спілка з прав людини.

Однак, попри значну увагу до цієї тематики, існує потреба в поглибленому дослідженні особливостей застосування норм міжнародного гуманітарного права в умовах війни та адаптації українського законодавства до сучасних викликів.

Метою статті є дослідження окремих питань кримінального процесуального статусу військовополонених у контексті сучасних збройних конфліктах, зокрема, в умовах російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу дослідження

В Україні, фактично місяць після початку повномасштабного вторгнення на законодавчому рівні проведено роботу щодо удосконалення правового статусу військовополонених, зокрема, Законом прийнято цілий ряд змін, доповнень, нових редакцій до відповідних чинних нормативних актів [1].

Питання правового регулювання статусу військовополонених в Україні набуло особливої актуальності під час вторгнення РФ на територію України у 2022 році. Військовополонені є особливою категорією осіб, яка потребує захисту відповідно до норм міжнародного гуманітарного права. Україна, як суб'єкт міжнародних угод, зобов'язана дотримуватись встановлених стандартів у поводженні з військовополоненими.

Основним міжнародно-правовим актом, який регулює статус військовополонених, є Женевська конвенція про поводження з військовополоненими, до якої приєдналась й Україна. Конвенція визначає права військовополонених та зобов'язує держави забезпечувати їх захист, включаючи доступ до медичної допомоги та судового захисту. З військовополоненими необхідно завжди поводитися гуманно. Будь-який незаконний акт чи бездіяльність з боку держави, що тримає в полоні, які спричиняють смерть або створюють серйозну загрозу здоров'ю військовополоненого, що перебуває під її охороною, забороняється та будуть розглядатися як серйозне порушення цієї конвенції. Зокрема, жодного військовополоненого не можна піддавати фізичному каліченню або медичним чи науковим експерементам будь-якого характеру, які не обгрунтовані потребою в проведенні медичного, стоматологічного або стаціонарного лікування та не здійснюють в його інтересах [2].

В Україні сформована достатня нормативно-правова база для регулювання статусу поводження з військовополоненими. Одним із таких законодавчих актів, який регулює поводження з військовополоненими в Україні, є Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку тримання військовополонених». Цей «Порядок» регламентує загальні вимоги щодо тримання військовополонених відповідно до норм міжнародного права з моменту введення воєнного стану, який охоплює воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій. Зокрема, можна виділити ключові моменти цього документа:

- умовами тримання: військовополонені утримуються в умовах, що відповідають міжнародним стандартам, зокрема, було вище згадано Женевській конвенції;
- права військовополонених: право на гуманітарне поводження, включаючи право на зв'язок із родиною та отримання посилок;
- обов'язки військовополонених: вони зобов'язані дотримуватись внутрішнього розпорядку місця утримання;
- контроль та нагляд: встановлюється контроль нагляду за умовами утримання військовополонених, включаючи регулярні перевірки та звітування;
- репатріація: визначаються умови та порядок повернення військовополонених після завершення конфлікту або з іншими обставинами [3].

Таким чином, під час дії воєнного стану було прийнято Постанову Кабінету Міністрів України від 11 березня 2022 року №257 «Про затвердження Координаційного штабу з питань поводження з військовополоненими»; Постанову Кабінету Міністрів України від 17 червня 2022 року № 721 «Про затвердження Порядку здійснення заходів щодо поводження з військовополоненими в особливий період» [4].

Варто зазначити, що в пунктах 14 та 15 «Порядку тримання військовополонених», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 413 від 5 квітня 2022 року, визначено правила допуску представників медіа до територій таборів із військовополоненими. Ця можливість є важливою для журналістів, оскільки вона дозволяє їм особисто ознайомитися з умовами утримання військовополонених та провести з ними бесіди. Зокрема, згідно з пунктом 14 Порядку, представники медіа можуть відвідувати табори для висвітлення їх діяльності та отримання інтерв'ю з посадовими особами та військовополоненими за наявності спеціального дозволу [4].

Військовополонені, у розумінні Женевської Конвенції, – це особи, які потрапили в полон супротивника й належать до однієї з таких категорій:

1. Особового складу збройних сил сторони конфлікту, а також добровольчих загонів, які є частиною цих збройних сил.

2. Членів інших ополчень та добровольчих загонів, зокрема, членів організованих рухів опору, які належать до однієї сторони конфлікту й діють на своїй території або за її межами [2].

Представник Координаційного штабу з питань поводження з військовополоненими в інтерв'ю виданню «Українська правда» роз'яснив, як формуються списки для обміну та чи існує пріоритетність серед військових певних підрозділів. Наразі обмінами полонених в Україні займається саме Координаційний штаб. Українська сторона оперативно інформує російську федерацію про всіх полонених росіян. Національне інформаційне бюро, яке працює при Міністерстві реінтеграції, передає цю інформацію Міжнародному Комітету Червоного Хреста в Україні, а той, у свою чергу, делегації МКЧХ у РФ. Обмін даними між Національним інформаційним бюро та Міжнародним Комітетом Червоного Хреста відбувається згідно з Женевською конвенцією про поводження з військовополоненими 1949 року та постановою Кабінету Міністрів України від 18 квітня 2023 року № 339. Усі військовослужбовці, які внесені до реєстрів Національного інформаційного бюро, автоматично потрапляють до списків на обмін [5].

Держава-агресор систематично і грубо порушує норми міжнародного гуманітарного права, зокрема, щодо військовополонених. Так, у РФ намагаються штучно збільшити свій обмінний фонд, включаючи до списків цивільних осіб. Відповідно до Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни, захоплення заручників, які не беруть активної участі у бойових діях, заборонено. Це означає, що російська федерація мала б відпускати цивільних осіб без обміну або взагалі не затримувати їх. Неправомірне затримання цивільних осіб, а особливо їхнє взяття в заручники чи полон, є серйозним порушенням норм міжнародного гуманітарного права і може вважатися воєнним злочином [5].

Обмін полоненими є важливим аспектом війни, оскільки він впливає на життя тисячі військовослужбовців та їхніх родин. В Україні цей процес почався з перших днів повноштабного вторгнення і триває до сьогодні. Станом на закінчення 2024 року, з російського полону вдалося повернути додому 3767 українців [6].

Міністерство з питань реінтеграції України (МІПЛ) виявило 42 місця утримання, включаючи слідчі ізолятори і виправні колонії, де росіяни тримають полонених у жорстких умовах. Військові свідчать про фізичне насильство, неналежні умови утримання, тортури та погане харчування. Полонених піддають жорстоким побиттям під час транспортування і допитів, де зазвичай їх змушують давати неправдиві свідчення про участь у війні [6].

Умови утримання варіюються від слідчих ізоляторів до колоній, де українських військових тримають у переповнених кімнатах з жорсткими правилами. Процес до-

питів супроводжується катуваннями, а медична допомога, фактично, відсутня. Багато колишніх полонених зазнали значної втрати ваги через погане харчування та відсутність належного лікування. При цьому полоненим дозволяють писати листи додому, але тільки під контролем і з обмеженнями на зміст [7].

Поняття складу «Воєнні злочини» визначаються національним законодавством (Кримінальний кодекс України) і міжнародними актами, такими як, Римський статут та Женевські конвенції 1949 року. Найбільш повний перелік воєнних злочинів міститься в статті 8 Римського статуту, де зазначено, що це грубі порушення Женевських конвенцій [8].

Відповідно до статті 438 КК України, до воєнних злочинів відносяться діяння, пов'язані із жорстоким поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнанням цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосуванням засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій; діяння, якщо воно спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки [10].

Варто зазначити, що за воєнні злочини відповідають: комбатанти (особи, що беруть участь у бойових діях) та командири (особи, що віддають накази комбатантам), включаючи президента і державних службовців. Слід звернути увагу, що виконання наказу не звільняє від кримінальної відповідальності [8].

Одним із варіантів притягнення російської федерації до відповідальності за воєнні злочини щодо військовополонених може бути створення міжнародними організаціями спеціальних комісій для перевірок та документування порушення норм міжнародного гуманітарного права російськими військовослужбовцями. Міжнародний тиск, публічна дипломатія та санкції можуть відігравати важливу роль у формуванні умов, за яких держава-агресор буде змушена відповідати за свої дії. Суспільне та міжнародне обурення можуть стимулювати активні кроки для притягнення російської федерації до відповідальності, а запровадження санкцій може мати позитивний ефект [9].

Притягати громадян російської федерації до відповідальності, за жорстоке поводження з військовополоненими ми можемо із застосуванням національного законодавства. У новій редакції статті 438 Кримінального кодексу України передбачена відповідальність за такий злочин, у вигляді позбавленням волі на строк від восьми до дванадцяти років. Ті самі діяння, якщо вони спричинили загибель людини, - караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі [10].

17 березня 2023 року Міжнародний кримінальний суд у Гаазі видав ордер на арешт президента російської федерації. Це офіційно робить його підозрюваним у міжнародному злочині — примусовому переміщенні українських дітей, що вимагає його арешту і передачі до суду за межами РФ. Таким чином, світ отримав чіткий сигнал про злочинність російського режиму і притягнення його керівництва до відповідальності [11].

Міжнародна спільнота посилює тиск на РФ через арешти, санкції та документування злочинів, щоб забезпечити відповідальність за порушення прав людини під час війни.

Вже після нападу російської федерації на Україну 24 лютого 2022 року, ООН розгорнула гуманітарну діяльність для підтримки мільйонів людей, які втратили домівки. Генеральний секретар ООН Антоніу Гутерреш описав Україну як «епіцентр страждань» [12].

Конфлікт вплинув на всі аспекти життя, зокрема, на охорону здоров'я та економіку, перетворивши процвітаючі міста на зруйновані. Незважаючи на труднощі, ООН швидко організувала допомогу в усіх областях України. Зі зростанням жертв серед цивільного населення ООН зосередила зусилля на допомозі постраждалим, зокрема, у Маріуполі, де спільно з Міжнародним комітетом Червоного Хреста організувала евакуацію.

Попри продовження бойових дій, ООН і український уряд планують відновлення країни, підкреслюючи стійкість українців і підтримку сусідів, які прийняли біженців [12].

Після тривалого обговорення представників багатьох країн, 2 березня 2022 року на шостій екстреній сесії Генеральної Асамблеї ООН була ухвалена резолюція, яка підтримала суверенітет України та закликала російську федерацію припинити агресію й вивести свої війська. У резолюції дії РФ були визнані агресією проти України, що підкреслило відданість суверенітету та територіальній цілісності України, включаючи її територіальні води. ООН також засудила будь-які заяви РФ про використання зброї масового знищення та звернула увагу на загрозу глобальної продовольчої безпеки через війну, адже Україна є важливим експортером зерна і сільгосппродукції, що ставить мільйони людей під загрозу голоду [13].

Одним із викликів для Червоного Хреста є адаптація до нових технологій і швидких змін в умовах військових конфліктів. Організація впроваджує інноваційні рішення, зокрема, використовує дрони та інші технологічні засоби для надання швидкої та ефективної допомоги постраждалим. Діяльність Червоного Хреста в сучасних війнах є важливим засобом захисту прав людей, які страждають від насильства. Основним завданням організації є забезпечення дотримання прав людини, захист населення від агресії та доступ до медичної допомоги та основних потреб. Незважаючи на складні умови, Червоний Хрест продовжує свою діяльність в Україні та в інших регіонах, де тривають гуманітарні кризи. Організація активно підтримує мир і безпеку, сприяючи гуманітарному діалогу та співпрацюючи з урядами та іншими гуманітарними структурами для вирішення конфліктів [13, с.22-24].

21 серпня 2024 року Верховна Рада України ухвалила Закон «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду», який було внесено Президентом Володимиром Зеленським. За документ проголосували 281 депутат [14].

Ратифікація Римського статуту є ключовою для притягнення до відповідальності російських військових злочинців і відповідає зобов'язанням України за Угодою про асоціацію з ЄС. Статут визначає юрисдикцію МКС щодо злочинів геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів, а також процедури їх розслідування. Стати учасником Римського статуту, Україна отримає всі права і обов'язки, зможе брати участь у роботі Асамблеї держав-учасниць та пропонувати кандидатури для суддів і прокурорів МКС. Членство також сприятиме запобіганню тяжким злочинам у майбутньому та забезпеченню покарання для винних [15].

Для реалізації співпраці з Міжнародним кримінальним судом (МКС) до Кримінального процесуального кодексу України було внесено розділ IX-2, що описує особливості цієї взаємодії. Закон «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом» запроваджує механізми співпраці між українськими органами, включаючи обсяг і порядок цієї співпраці, центральні органи, які будуть взаємодіяти з ним, а також процедури виконання запитів суду. Закон регулює питання, такі як передача кримінальних проваджень, дотримання конфіденційності, збереження доказів, виконання функцій міжнародного кримінального суду в Україні, а також процедури затримання осіб, які підлягають арешту за запитом суду. Цей нормативний акт забезпечує правову основу для ефективної співпраці України з міжнародним кримінальним правосуддям [16].

Роль Міжнародного кримінального суду в контексті українського законодавства та міжнародного права свідчить про значний крок України до забезпечення правосуддя та відповідальності за військові злочини. Ратифікація Римського статуту надає Україні можливість активно залучати МКС до розслідувань злочинів, скоєних під час війни, а також сприяє формуванню правової основи для співпраці з міжнародними органами.

Висновки

В умовах російсько-української війни, питання кримінального процесуального статусу військовополонених стало надзвичайно актуальним, оскільки порушення міжнародних норм, зокрема Женевських конвенцій, є поширеним явищем. Згідно з міжнародним правом, військовополонені мають право на гуманне ставлення, доступ до медичної допомоги та захист від насильства.

В Україні ратифікація Римського статуту Міжнародного кримінального суду в серпні 2024 року відкриває нові можливості для притягнення до відповідальності злочинців, включаючи тих, які порушували права військовополонених. Це також дозволяє Україні співпрацювати з МКС у розслідуванні злочинів, скоєних під час збройного конфлікту, що включає процедури передачі справ до міжнародного суду.

Окрім того, зміни в Кримінальному процесуальному кодексі України, які регулюють співробітництво з Міжнародним кримінальним судом, створюють правову основу для захисту прав військовополонених. Це передбачає механізми для обміну інформацією, дотримання конфіденційності та виконання запитів суду щодо арешту осіб, які підозрюються у військових злочинах.

Таким чином, кримінальний процесуальний статус військовополонених у сучасних збройних конфліктах, зокрема в контексті російсько-української війни, є складною проблематикою, яка вимагає активної правничої роботи на національному та міжнародному рівнях. Співпраця з МКС та реалізація міжнародних зобов'язань є ключовими для забезпечення правосуддя та захисту прав людей, які постраждали від збройних конфліктів.

Література

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування питань, пов'язаних із військовополоненими в особливий період: Закон України від 24 березня 2022. № 2158-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2158-20#Text.

2. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text.

3. Про затвердження порядку тримання військовополонених: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2022. №413. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-2022-%D0%BF#Text.

4. Максимюк Д.В. Особливості інформування населення щодо питань поводження з військовополоненими (на прикладі ведення офіційних телеграм-каналів). Кваліфікаційна робота за спеціальністю 061 «Журналістика». Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Миколаїв, 2024. URL: https://krs.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream.

5. Як формують списки військовополонених для обміну: Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України від 30 квітня 2024. URL: https://minre.gov.ua/2024/04/30/yak-formuyut-spysky-vijskovopolonenyh-dlya-obminu.

6. Обмін полоненими в Україні: статистика та умови тримання. URL: https://www.ukr.net/news/details/politics/107457870.html.

7. В російському полоні: що відбувається з українськими військовими за стінами російських тюрем: Медіаційна ініціатива за права людини від 23 червня 2024 року. URL: https://mipl.org.ua/v-rosijskomu-poloni-shho-vidbuvayetsya-z-ukrayinskymy-vijskovymy-za-stinamy-rosijskyh-tyurem/.

8. Відповідальність за воєнні злочини. URL: https://lcf.ua/thought-leadership/litigation/10777/.

9. Сулима А. Порушення прав українських військовополонених і перспективи притягнення до відповідальності військових рф. Наукова робота Національного університету ім. Василя Стефаника. 2024. С. 203-209.

10. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001. №2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 15 лютого 2025 р.).

11. Притягнення РФ до відповідальності за злочини проти України: можливі варіанти. Юридична практика. URL: https://pravo.ua/prytiahnennia-rosii-do-vidpovidalnosti-za-zlochyny-proty-ukrainy-mozhlyvi-varianty/.

SUMMARY

With the start of the Russo-Ukrainian war in 2022, the issue of legal regulation of the status of prisoners of war became especially relevant. In times of war, their legal protection is crucial, as prisoners of war are entitled to special protection under international humanitarian law. As a participant in international agreements, including the Geneva Convention, Ukraine is obligated to adhere to standards that define the rights of prisoners of war, including protection from torture and ensuring access to medical care. At the same time, Ukraine has national regulations that govern the treatment of prisoners, such as the Cabinet of Ministers' resolution on the procedure for their detention, which complies with international legal requirements.

Despite the existence of a clear regulatory framework, the conditions of Ukrainian prisoners of war in Russian Federaton raise serious concerns. Numerous violations of the Geneva Convention have been recorded, including ill-treatment, torture, and the denial of adequate medical care. These actions may be classified as war crimes, for which responsibility is provided under international law and the Criminal Code of Ukraine.

Thus, adherence to international standards for the treatment of prisoners of war remains a crucial task for Ukraine as a state striving to uphold humanitarian principles even in times of war. At the same time, documenting violations of international law and holding those responsible accountable are necessary steps toward restoring justice and protecting human rights in the context of armed conflict.

Red Cross continues to play an important role in protecting the rights of victims of armed conflicts, introducing modern technologies to provide humanitarian assistance. At the same time, Ukraine's ratification of the Rome Statute was a key step in ensuring justice and accountability for war crimes. This decision strengthens cooperation with the International Criminal Court, which will contribute to the investigation of crimes, bringing perpetrators to justice.

In light of this, the article attempts to analyze certain international legal acts that regulate the status of prisoners of war.

Key words: prisoners of war, international humanitarian law, Geneva Convention, criminal procedural status, armed conflict, war crimes.

12. Організація Об'єднаних Націй в Україні. URL: https://ukraine.un.org/uk/about/about-the-un.

13. Віднянський С. ООН та Українська дипломатія в боротьбі за незалежність і територіальну цілісність України в умовах російсько-української війни. URL: https://doi.org/10.15407/mzu2023.32.010.

14. Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього: Закон України від 21 серпня 2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text\.

15. Верховна Рада України ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду та поправки до нього. URL: https://www.rada.gov.ua/news/razom/252711.html.

16. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом: Закон України від 3 травня 2022. №2236-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2236-20.